

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

**Tarih Boyunca
TÜRKLERDE EV ve ÂİLE
SEMİNERİ**

25-26 Mayıs 1998

BİLDİRİLER

"GLOBUS" DÜNYA BASIMEVİ
İSTANBUL 2000

İSLAM ÖNCESİ VE SONRASI ESKİ TÜRK AİLESİNİN SOSYO-KÜLTÜREL NİTELİKLERİ

*Mahmut TEZCAN**

GİRİŞ

Aile, bir toplumun temel toplumsal kurumlarından birisidir. Toplumun ayakta tutan, temel öğelerdendir. İnsan türünü üretmek ve sürdürmek gereksiniminden doğmuştur. Başlıca işlevlerinden birisi budur. Üretim-tüketimde bulunmak gibi ekonomik, çocuğun toplumsallaştırılması, eğitimi, korunması, sevgi, serbest zamanların değerlendirilmesi gibi pek çok işlevleri olan, bütün toplumlarda en fazla ve evrensellik gösteren bir kurumdur. Bu özelliklerini dikkate alarak şöyle bir tanım verebiliriz. “Aile, biyolojik ilişkiler sonucu insan türünün sürekliliğini sağlayan, toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı, karşılıklı ilişkilerin belirli kurallara bağlandığı, o güne dek toplumda oluşturulmuş maddî ve manevî zenginlikleri kuşaktan kuşağa aktaran biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal, hukuksal yönleri bulunan toplumsal bir birimdir.” (Sayın, 1990:2)

Bildirimizde, ailenin bu özelliklerini dikkate alarak, Türk toplumunda onu oluşturan öğeleri rol, konum ve ilişkiler çerçevesinde ele alacağız. Konu, İslâm öncesi ve sonrası olmak üzere iki kesimde incelenecektir. Konunun sadece halkbilimsel açıdan değil, Türk tarihinin gelişmesi ve akışı içinde ele alınması, onun bir takım yanlışlıklardan arınmasını sağlar. Bu nedenle bazı kişilerin değerlendirmelerini

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

ihtiyatla karşılamak gerekir.

Eski Türk ailesine ilişkin kaynaklar çok sınırlıdır. Mevcut kaynaklardan elde edilen bilgiler burada değerlendirilmiştir. Kısmen de destanlara başvurulmuştur. Çünkü destanlar da o zamanki Türk ailelerinin yaşam biçimlerini yansıtmakta idiler.

1. İSLAM ÖNCESİ TÜRK AİLESİ

Ögel'e göre Hunlarda baba ailesi (Temeli dışardan evlenmeye dayalıdır), Moğollarda ise ana ailesi egemendir. (Ögel, 1988:237.238) Moğollarda kadın, çocuğu doğuncaya kadar kendi evinde kalır. Dullar bir daha evlenemezler. Oysa, Hunlar ve Göktürklerde böyle bir gelenek yoktur. Eberhard'a göre, Türkler, aracılar ve görücüler yoluyla evlenme geleneğine sahip bir kavimdir. (Türkdoğan, 1992:35) Çin tarihsel metinleri, Türk ailesinin birçok ahlâksal özelliklerini sıralamaktadır ki, bunlar günümüz aile modeliyle büyük ölçüde uyum sağlamaktadır. Ögel'e göre Türklerde yalnızca baba ailesi görülüyor ve ana ailesinin izlerine rastlanmamaktadır. (Türkdoğan, 1992:35) Türklerde toplumun çekirdeği aileden oluşur. Bu da baba, oğul ve torunlardan oluşur. Evlenip giden kızlar ile onların çocukları aileden sayılmazlardı. (Ögel, 1998:245) Eski Türklerde babadan sonra aileyi anne temsil ederdi. Bu nedenle, annenin yeri, babanın diğer akrabalarından ileri olurdu. Babanın mirası anneye değerdı. Çocukların vasisi o idi.

Bekâret anlayışı Türklerde İslâm öncesi de vardı. Türkler bâkire kız için, "Kapaklığ" yani kapalı kız diyorlardı. (Ögel, 1988:250) Ev kadını için "Evcı" denirdi. Göktürklerde "Eş" denirdi.

Sümerlilerle Türkler arasındaki yoğun ilişki, Gılgamış Destanı'nın proto-Türkler için bir sıfır noktası oluşturabileceğini göstermektedir. Gılgamış Destanı'nın ortaya koyduğu aile yapısı ve evlenme biçimi; 19. y.y. Avrupasında bir aile evrim kuramını, yani ilk aile modelinin serbest cinsel ilişkilere dayalı olduğu tezini reddetmektedir. Sümer aile tipi, tamamen karı-koca ilişkisini yansıtan kut-

sal törenlerle düzenlenmiş nitelikleri ortaya koymaktadır.

Proto-Türklerin, B.Ögel'e göre Eski Türklerin en önemli temsilcileri Hunlardır. Eski Türklerde "Kuma" deyimi, çok eski bir Türk sözüdür. (Türkdoğan, 1992:34) Birinci ve başhatundan sonra alınan kadınlara "Kuma" denirdi. Hun ve Göktürk tarihinde babalar ölünce, erkek çocukların annelerinin kumaları ile evlenmeleri çok görülürdü. (Türkdoğan, 1992:34) Bu husus, baba ölünce aileyi bir çatı altında toplama geleneğidir. Levirat denen "Kayın alma" da yaygındı. Eşi ölen gelin, kayın ile evlenmekte idi. Böylece eşi ölen kadın ve çocukları sokakta kalmazdı. (Ögel, 1988:241) Böylece aile, kişilerin güvenliğini koruyordu. Bu gelenek, Türkdoğan'a göre günümüzde de devam etmektedir. Örnek olarak Kars yöresindeki Azerîlerde "Dinsel önderle dulların seremonik evlenmeleri". Bu tür evlilikler, ailede dengeyi bozmama eğilimini yansıtır. Buna dinsel öndere atfen, "Ahunt Tipi Evlenme" denir.

"Kalın" bir aile malıdır. (Ögel, 1988:256) Evde erkek çocukların kalın üzerinde miras hakkı vardır. Kalın verilen gelin, artık erkek ailesinin bir malı olmuştur.

Kalın, babanın oğullara, evlenme payıdır. Başlık ise, kız ailesine verilen bir armağandır. Baba malından kızlara bir pay düşüyorsa bu da kızın çeyizidir. Kalınsız kız verme geleneğine yine anıtlarda rastlıyoruz. Genellikle, öldürülen bir kişinin ailesine, kalınsız bir kız veriliyor ve böylece, anlaşma yoluna gidiliyordu.

Çekirdek ailenin evrenselliği, hem Sümerlerde, hem de Türklerde kanıtlanmış durumda. Sümerlerdeki gibi kadının kutsallığı bu anıtlarda da yer almaktadır.

Direnkova ve Yakınof gibi araştırmacılar Türklerin tarih sahnesine ataerkil ve dıştan evlenme biçimiyle çıktıkları görüşündedir. (Türkdoğan, 1992:39)

Tek eşle evlilik, Türk ailesinin karakteristik bir özelliğini taşır.

Görücü yoluyla evlenme, Eski Türk geleneğinde yoktur. Radloff,

Altaylılarda kadın ve erkek arasındaki konuşma ve görüşme serbestisinin çok uzak geçmişlere dayandığı kanısındadır. (Türkdoğan, 1992:45)

Kalın, yaygın olarak taksitle ödenirdi. Fakat kız kaçırarlara, kalını peşin olarak ödeme zorunluğu konmuştur. (Ögel, 1998:256) Bugün Güney Anadolu yörelerinde eğer kalın tam olarak ödenmemişse, gelinin çocukları olsa bile yine de kızın babası, damada gidip çocuklu kızını alıp kendi evine geri getirebilir. Yani kalınsız nikâhın bile hükmü yok (Ögel 1988:263). Kalın, babanın sağ iken oğullarının evlenebilmeleri için verdiği paydır. Oğul, babadan bu hakkını zorla alabilirdi. Baba malından kızlara da bir pay düşüyordu ki bu da kızın “Çeyiz “i idi. Kalın anlaşması karşılıklı bir akiddir. Aynı zamanda karşılıklı bir hediyeleşmedir.

Gelinin vardığı erkek sakat ya da iktidarsız çıkarsa, kadın bundan dolayı şikâyet edebilir ve kalını geri vermek yolu ile, kocasından ayrılabilirdi. Kadın kısır çıkarsa, kız evi, ya kalını geri verir, ya da gelinin kız kardeşlerinden birini kalınsız olarak verme yükümlülüğünde idi. (Ögel, 1988:261)

Öldürülen bir kişinin ailesine, kalınsız bir kız veriliyor, böylece anlaşma sağlanıyordu. (Ögel, 1998:262) Yine, kısır ya da baba evinden gelme bir hastalıkla ölen gelinlerin yerine de kız kardeşleri kalınsız olarak verilebiliyordu.

Anadolu’da ve Orta Asya’da “Nikâh”, yaygın olarak kalın anlaşmasından sonra ve kız evinde kıyılır. Nikâh kıyılmadan önce kalın ve çeyizlerin miktarı da saptanır. Nihakın yanında, su içme ve sakal kesimi gibi İslâm öncesi geleneklere de başvurulur. (Ögel, 1988:268)

Ancak, Türlerde nikâha rağmen, gerdeğe kadar gelinin yüzü tabu sayılırdı. Bu husus, ancak, gerdekte, görümlük denen, tören ve armağanlardan sonra kalkardı.

Bazı Türklerde de, evlilik ancak ilk çocuğun doğması ile tamam-

lanıyordu. Çocuk doğmadıkça, evlilik ve nikâh yürürlüğe girmiyordu. (Ögel, 1988:268-269)

Düğün ise Türklerde bir toydur. Buna Harezmsâhlar çağında “Gelin toyu” denmiştir. Dede Korkut’ta, nişan toyuna “Küçük düğün”, evlenme toyuna da “Ulu düğün” denir.

Toy ya da düğün bayrağı da bütün Türklerde görülen yaygın bir gelenektir. (Ögel, 1988:269)

Düğün aş ve açları doyurma anlayışı da bütün Türklerin ortaklaşa inançları arasında idi.

Toy ve düğün ateşi de Türk toylarının bir özelliğidir. Yarışlar, güreşler gibi tören şenlikleri, bütün Türk toylarında görülen eğlencelerdir. (Ögel, 1988:269)

Gerdek kavramı, daha çok Oğuzlar, Türkmenler ve Batı Türkleri tarafından geliştirilmiştir. Gerdeklik, gerdek evi biçiminde Osmanlılar tarafından kullanılmıştır. Gerdek odasının, ayrı bir kutluluğu vardır.

Sağdıçlık da Göktürklerden beri var. Sağdıç, güveyin hem kılavuzu ve hem de dostudur. Sanal akrabadır.

Yenge de gelin kılavuzudur. Geline yol gösterir. Bunlara “Danışık” da denir. Kız evinden gelen çeyizlere de yengeler bakar. (Ögel, 1988:272)

Ailede ahlâk ilkeleri olarak şunlar söz konusu idi. Güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyükleri ağırlama, sözünü yerine getirme, sadelik, öğünme, yiğitlik ve mertlik.

Hakanların hoşlanmadıkları hususlar: Yalan, zulüm, harislik, acelecilik, hareketlilik, doymazlık, hiddetlilik, içkicilik, sözünden dönme, inatçılık (Ögel, 1988:273)

Abdülkadir İnan, Türklerin tarih sahnesine ataerkil ve dıştan evlenme yoluyla aile kuran bir kavim olarak çıktıklarını ileri sürer.

Manas destanında dıştan evlenme geleneğine geniş yer verildiği görülmektedir. Manas'ın kahramanları hep çapulla elde ettikleri kızlarla evleniyorlar, savaşlarda ganimet elde ederek aldığı kızlarla Manas'ın evlendiğine tanık olmaktadır. Radloff'a göre Dede Korkut destanında kadınların toplumsal konumları yüksektir. Birden fazla evliliğe, bir işaret olsun yoktur.

Proto-Türklerin aile yapısının temelde monogami diye ifade edebileceğimiz tek eşli bir evlilik modeline dayandığını, ailenin kutsal ve sevginin önemli olduğunu söyleyebiliriz. (Türkdoğan 1992:48)

Kök Türk ailesinin birkaç kuşağı bağrında barındıran, babanın ataerki etrafında kümelenmiş bir aile olduğu söylenebilir.

Kök Türklerin de dış evli oldukları kesinlikle bilinmektedir. Oğlanlar ev kurup (Çadır) oba içinde kalmakta, kızlar ise kalın karşılığında yad ellere gelin gitmekteydi. Kök Türkler atayerlidirler. (Divitçioğlu, 1987:151) Asya tarihinde, güveyiyi anayerinde bir süre tutma geleneği her zaman olmuştur.

Hunların doğusunda oturan Vu-huan'larda güveyi, kadının ailesinin yanına gider. Erkek, kadının bütün akrabalarına hizmet eder, kadının ailesi için çalışır.

Güveyilik sistemi, verilen bir kıza karşılık, karşı ödülleme olarak sunulan "Güveyi hizmeti" olarak tanımlanır. Hizmet süresi yıllara ya da çocuk sayısına göre değişebilir. 10. yüzyılda Kutluk erkekleri, kızın velisine bir yıl hizmet ederlerdi. (Divitçioğlu, 1987:154)

Kök Türk beylerinin çok karılı evlilik yaptıkları kuşku götürmez. (Divitçioğlu, 1987:157) Bu konuda yeterli belge yok. Fakat, dillerinde "Öğ" sınıflandırıcı kavramının varlığı, çok karılık lehine bir sanı uyandırmaktadır.

Çin yıllıklarında sözedilen bir kayıt var. O da, "Leviratus"dur.

Kök Türklerde baba ve amca ölünce onların oğulları ya da küçük kardeşleri, geriye kalan dullarıyla evlenirler. (Divitçioğlu, 1987:158)

Baba, amca ve ağabey ölünce, öz ana ve kızkardeşler dışında onların dul ve yetimleriyle evlenme geleneğine, Leviratus deniliyor. Tibet'ten Kore'ye dek bütün Asya kıtasında, bu gelenek egemen. Bu gelenek Hunlarda da vardı. Ayrıca 13. yüzyılın bütün zenginleri, Moğol ve Tatarların (Kuman, Oğuz, Türk) Leviratus uyguladıklarını yazıyorlar. (Divitçioğlu, 1987:159)

10. yüzyılda tek bir istisna şu: Kutluk kadınları ömürleri boyunca sadece bir tek erkekle evlenir. Kocasını ölen kadın, bir daha hiç evlenmez. (Divitçioğlu, 1987:159)

Leviratus kurumu, kadın alan ve kadın veren oğuş'lar arasında ittifakı ve böylece barışı sürekli kıldığı için vardır. İşte Leviratusun gördüğü işlev budur. Göçebe çobanlar dışı evlilik yaparak başka oğuşlarla kız alıp verirken, bağlaşma temeli üzerinde onlarla ittifak kuruyor ve böylece birlik halinde barışı sağlıyorlardı.

Kız Kaçırma

Eski Türklerde evlenme, kız kaçırma ve yağma yoluyla olmuştur. Yakutlarda ve Altay Türklerinde son zamanlara değin evlenme, ancak kız-kaçırma yoluyla meşru evlenme sayılmıştır.

Abdülkadir İnan bunu şöyle anlatıyor. (İnan, 1968:344)

“Yakutlarda, evlenmeye karar veren delikanlı, kendi soyuna mensup bütün gençleri toplar, ve büyüklerinin huzurunda “Kam ayini” yaptırır. Akına gidecek atların bağlandığı kazıkların dibine tulumlarla kımız konur ve kam da bu kımızları atların koruyucusu olan İtik ruhuna saçı ederdi. Altay Türkleri arasında, bugün de erkek ve kız tarafları kendi aralarında sözleştikleri halde delikanlı, kendi soyundan olan yiğitlerle beraber kızı kaçıtır. Kırgızların Manas destanında eski usulün hatırası olarak yağma ve kaçırma yoluyla evlenmeden söz edildiği gibi barış yoluyla, yani “Kalın” ödeyerek evlenme de tasvir edilmektedir.”

Manas'ın kahramanları hep çapul yoluyla elde ettikleri kızlarla evleniyorlar. Bugün Seriarda “Gelin çalma” geleneği vardır. (Gökyay,

1973) Gelini, babasının ve akrabasının elinden alma, Türklerde ve Moğollarda bilinen bir adettir. Kalın ödendikten sonra, güvey, gelini götürmeye gelir. Fakat kızı kolay alamaz. Çünkü kız iyice saklanmışdır. Damat onu uğraşarak, güçlük çekerek meydana çıkarmak zorundadır. (İbn Fadlan)

Kalın yerine Kırgızlar ve Başkurtlar “Süyek satımı”, Yakutlar “Sülü” derler. Abdülkadir İnan, birinciyi, boydan birinin, yabancı bir boya satıldığını, kalın malının da onun karşılığı anlamına geldiğini, sülü kelimesinin de, eski Türkçe’de fidyeye-i mecat, kız kaçıran boyun cezadan kurtulmak için verdiği mal demek olduğunu açıklamıştır. (İnan, 1968:347)

Türklerde aile kurumunun kökenlerine inen araştırmacılar, başlangıçta bugünkü anlamda bir ailenin bulunmadığı, karı-koca ve çocuklar arasında aile denemeyecek gevşek ilişkilerin olduğu, asıl bağlılığın klan üyeliği olduğu, akrabalık terimlerinin buna göre belirlendiği ve eski Türkçe’de “Aile” kelimesini karşılayan herhangi bir kelimenin bulunmadığı hususlarında birleşmişlerdir. (Türköne, 1955:174)

Ataerkil kabile ve aşiret dönemlerinde, evliliklerin kız kaçırma suretiyle olduğu görülmektedir.

Gökalp, Türklerde evliliğin endogamik olduğunu belirtir. Gökalp, bunu il aşaması için söylemekte ve endogamiyi Türkler’de kadın-erkek eşitliğinin temeli saymaktadır. (Gökalp, 1976:142)

Altay ve Yenisey boylarında egzogami hâlâ yürürlükte. “Bugünkü Altaylılarda her kabile birkaç yüz nüfustan ibaret olmasına rağmen, hiç bir kabile kendi içinden evlenmez. (Türköne, 1995:175)

İlk evlilikler anayerli evlilik şeklindeydi. Ataerkillikten sonra evlilikler kız kaçırma ve yağma suretiyle olmaya başladı. (Türköne, 1995:179)

Döl Alma Geleneği-İnan, evlatlık kurumunu incelediği bir makalesinde bu kurumun kökenini “çok eski devirlerde, ihtimal ki anaerki çağında meşru sayılan döl alma geleneğinde aramak gerektiğini belirtir. (İnan, 1968:314) Eski Roma ve Araplarda çok açık olan

bu geleneğin, Orta Asya göçebe kavimlerinde gizli kapaklı olarak korunduğunu biliyoruz.” demektedir. Ona göre, 19. yüzyıl ortalarında Kara Kırğızlar’da geleneğin bulunduğu dair söylentiler vardır. Yakutlar’ın eşlerinin başkalarından doğan çocuklarını öz evlat saymaları, döl alma geleneğinin meşru sayıldığı bir devirden kalma geleneklere dayanır. (İnan,1968:315) Bir Arap yazarı, döl alma geleneğini şöyle anlatmaktadır. “Koca karısına “git falanla ilişkide bulun” derdi. Döl, alma, necip bir çocuk elde etmek amacıyla yapılırdı. Döl, kahramanlık cıvran mertlik nitelikleriyle tanınmış yüksek adamlardan istenirdi. (İnan, 1968:315)

Saadavi, geleneğin bir çok kocalılık biçimi olduğunu söyler. (Türköne, 1995:179) Bu ilişkiye kocası tarafından zorlanmaktadır. Toplumun üst konumunda olduğu belirtilen karşı taraftaki erkeğin ise, buna nasıl icabet ettiği, anlatılanlardan belli değildir. Belki bunu bir bedel karşılığında yapmaktadır. Bu durumda işlem, kadının araç olduğu, erkekler arası bir sözleşme biçiminde gerçekleşmektedir. Ancak, İnan’ın belirttiği biçimde, klan döneminde klanlar arası evlilikler ya da cinsel ilişkiler, anayerli evliliklerden daha önce, döl alma biçiminde gerçekleşmiş olabilir.

Oğuzlar’da evlenirken kızın rızası alınırdı. Volga Bulgarları arasında evlenmek isteyen kişinin, istediği kızın başına bir örtü atması ve böylece kızın onun eşi olması geleneği yaygındı. (İbn Fadlan, 1975:116) A.İnan’a göre bu, bir çeşit “kız kaçırma” geleneğiydi.

Eski Türklerde çok eşlilik var. Oldukça da yaygındı. Bazı kaynaklarda çok eşliliğin sadece hanlara özgü olduğu, bazı kaynaklarda ise hiç olmadığı iddia edilir ki bu doğru değildir. Çünkü kadın sayısı fazladır ve yakınlarının dullarla evlenmesi koşulu vardır. (Türköne, 1995:180)

Zina-İbn Fadlan, Oğuzlarda oğlancılığın da büyük suç olduğunu belirtmektedir. Kutluklar’da ve Hiyongnular’da zina çok büyük suçtur. (İbn Fadlan, 1975:57)

Kutluklarda, zina eden erkek ve kadın yakılırken, Hiyongnular'da evli bir kadına tecavüz eden kişi ölüme mahkum edilir. Genç bir kızı iğfal edenden ise büyük bir fidye alınır ve o kızla evlendirilirdi. Takyular'da tecavüz eden kişi iğdiş edilir. Bütün bu kavimlerde düşmanlara aynı hareketi yapmak suç sayılmazdı.

Eski bir inanıştan, yılda bir kez bir çeşit serbest ilişki geleneğinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Eski Türkler yılda bir kez doğal şehvetin galeyanyıyla vücuda gelen bir aşk gecesine inanırlardı. (Gökalp, 1976:111)

İbn Fadlan seyahatnamesinde zinanın yasak olmayıp, serbest ilişkilerin geçerli olduğu iki Türk topluluğundan söz edilmektedir. Bunlar Peçenekler ve Karluklar. Peçenekler yol ortasında kadınlarla çiftleşirmiş. (Ebu Dülef'ten akt. İbn Fadlan 1975:84) Karluklar ise, kadını kumarda alış veriş nesnesi olarak kullanırlar. Kumarda biri, diğerrinin karısını, kız kardeşini ya da anasını ütebilir. Karluk kadınları güzel ve iffetsizdirler. Onlar karılarını çok az kıskanırlar. Reisin karısı, kızı ya da kız kardeşi, yabancı bir kafile gelince onları konuk eder. (İbn Fadlan, 1975:90) Serbest ilişkilerin egemen olduğu bu toplulukta, kadının tam anlamıyla cinsel nesne olduğu görülmektedir. Ataerkilliğin en belirgin özelliği, kadının, erkeğin mülkiyetinde bir nesne olarak algılanmasıdır. Bu ise ya kapatılması (hapsedilmesi) ya da Karluklarda olduğu gibi, açıktan erkeklerin ortak kullanıma sunulmasıyla sonuçlanmaktadır.

Boşanma

Ögel, eski Türklerde kalın yanacağı için, aile üyelerinin buna karşı çıktığını ve bu yüzden boşanma olayının görülmediğini söylemektedir. (Ögel, 1979:180)

Eski Türklerde, öldürülen bir kişinin ailesine karşılık olarak, kalınsız bir kız verildiği de görülmektedir. Ayrıca, karşılıklı dünür olma (kız değiş-tokuş etme) durumlarında da kalın ödenmezdi. Yiğitler, aralarında anlaşırken, bazen biribirlerine kız kardeşlerini

vereceklerine dair söz verirlerdi. Karşılıklı düni olma geleneği, en çok, Kırgızlar'da yaygındır. (Türköne, 1995:184)

2. İSLÂMÎ TÜRK AİLESİ

Kınalızade'ye göre, bir insan koşullar uygunsu evlenmelidir. Bundan maksat, hem Muhammed ümmetinin neslinin çoğalması, hem de nefsin günah ve kötülüklerden korunmasıdır. Zira, Peygamber, çocuk doğuran kadınla evleniniz çoğalınız buyurur. (Türkdoğan, 1992:51)

İslâmiyet, toplumsal yaşamı da düzenleyen bir din olarak aileye ilişkin pek çok hükümlere sahiptir.

İslâmî uygulamaya baktığımız zaman eski Türk geleneklerinin de sürdürüldüğü dikkatimizi çekmektedir. Bu konuda İslâmî döneme geçtikten sonraki destanlar bize bir fikir vermektedir. Şimdi bu destanlardaki aileye ilişkin yönlere bir göz atalım.

Manas Destanı'nda Aile

Manas eski Türk kavmi olan Kırgızların millî destanıdır.

Baba/Koca: Aile ve cemaatin reisidir. Güç ve otorite simgesidir.

Anne/Kadın: Evde ikinci önemli kişidir. Onun önemi, doğurganlığa bağlıdır. Erkeğine bir evlat veremeyen kadın meyvesiz ağaçtır. Kadın erkeği gibi cesur ve savaşçı olmalıdır. Ama onun temel rolü, kocasının isteklerini yerine getirmek, kocası savaşa gidecekse onun savaş elbiselerini, silahlarını ve atını kocasına hazırlamaktır. Kadının güzel şanslı olması tercih nedenidir.

Aile İçi İlişkiler: Aile büyükleri, töre ve dinsel etkenler içinde bir ilişkiler bütünü söz konusudur. (Doğan, 1995)

Divan-ı Lügati't-Türk'te evlenecek olan kişilerin birbirini görüp tanıyarak mı, yoksa görmeden mi evlendiklerini gösterecek bir kayıt bulunmamaktadır. (Genç, 1997:100)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek'in beşik kertme nişanlı olmalarına rağmen birbirlerini yakından tanımadıkları anlaşılıyor.

Türkler arasında egzogaminin yani, dışardan evlenmenin daha yaygın olduğu söylenebilir. (Genç, 1997:100) Eski Türk toplumunda, hele göçebe yaşam biçiminde kadınla erkeğin, kaç-göç içinde bulunamayacakları da açıktır. Bu nedenle evlenecek kişilerin aynı toplumda yaşıyorlarsa konuşup anlaşma olmadan da birbirlerini en azından tanıdıklarını düşünmek mümkün.

Manas'ta Levirat tipi evlilik var. Yani bir tür aile içi evlilik denebilir. Nedeni: Kadının sahipsiz ve korumasız kalmaması, malların bölünmemesi, çocukların aile çevresinden çıkmaması gibi bugün de az sayıda uygulanan gelenek var.

Kız istemek için ata binip (atlanmak) kız aramak gerek. (Genç, 1997:101) O halde istenecek kız da aile içinden değil, uzaktan biri olacaktır.

Cakıp Han'ın oğluna layık bir kız bulabilmek için Asya'nın büyük bir bölümünü dolaştığı anlaşılmaktadır. Bu da bize, Manas'ın geleneğe göre evliliğinin büyük bir ihtimalle egzogami, yani aile dışından evlilik olacağını göstermektedir.

Destana yansıyan Kırgız Türklerinin evliliklerinin genellikle aile dışından ve birbirlerini görmeden gerçekleştiği, zorunlu hallerde aile içi-kıyınla-evlilik olduğu, kız kaçırmaya zaman zaman başvurulduğu, erkeklerin birden fazla kadınla evlenebildikleri anlaşılmaktadır.

Aile dışından evlilik, Türk boyları arasında yaygın bir gelenektir. Kız evine dünürcü gönderildiği ve bunlara "savçı, yorığçı, yazığçı, arkuçi" dendiği belirlenmiştir. Dünür olarak gelen kişi

Tadacak mısın tuzunu

Verecek misin kızını

biçimindeki kalıp sözünü kullanır. Tıpkı bugün "Allah'ın emri,

Peygamber'in kavli ile" kalıbının kullanıldığı gibi. (Genç, 1997:105)

Aile, Türklerin yaşamında çok önemli bir toplumsal kurumdur.

Manas'da önemli konularda danışma ve fikir teatisi var.

Namusun, edep yerleri ve cinsel organların korunması ile ilgili olduğu görülmektedir. Namus sözcüğü cinsel organları ifade için kullanılmıştır.

Evliliklerde denklik esastır.

Manas'ın yansıttığı aile, ataerkildir. Geleneksel geniş aile tipindedir. Birlik beraberlik, küme duygusu biz duygusu, egemendir.

Sözlü kültürün önemli bir malzemesidir. Türk ailesinin İslâmiyet etkisinde gelişen dönemine ışık tutuyor.

Manas destanında kızda aranan özellikler, toplumca istenen ve kabul gören taraflar şöyle sıralanmaktadır. (Türkmen 1995:263)

Biricik kızım Kanıkey
Yalnız bacadan gün gördü
Suyu yalnız evde içti
Seçilmiş atlara bindi
Uzaktan gelme bal yedi
İnce elbise ile rüzgâra çıkmadı
Soğuk nedir hiç bilmedi
Hiç gece kapıya çıkmadı
Dünden kalma yemek yemedi.

Manas'daki bu değerler sisteminin günümüzdeki yansımaları bir Erzurum türküsünde şöyle görüyoruz.

Erzurum'un içinde
Güngörmedik güzeller var

Görüldüğü gibi, kızın bütün dünyası baba evidir. Ne gördü, ne tattı ise baba evinde görmüş ve tatmıştır.

Evlenme

Kaçırma, ya da savaşta ganimet alma yoluyla evliliklerin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. (Yıldız, 1995:367) Ancak bu tür evlilikler makbul değildi. Bu tür alınan kadınlar, bir çeşit cariye olarak kalmaktadırlar. Asıl ideal olan, atanın gidip istediği, dünür olduğu bir kızla, geleneklere uygun olarak yapılan evliliklerdir. Hediyesi ve çeyizi ile gelen kadın makbul tutulmaktadır. Aksi durumda kadının toplumda kabulü zorlaşmaktadır.

Dünürcülük görevini, Cakıp Han,

Elçiliğe ölüm yok,

Kılavuzluğa horluk yok

diyerek atasözü haline gelmiş bir kalıpla ifade etmektedir.

Cakıp Han bu sözü ile, kendisinin bu işde sadece görevli olduğunu, çıkacak sonuçtan kendisinin sorumlu tutulamayacağını dile getirmektedir.

Aşa salacak tuzu var

Kamkey denilen kızı var

mısralarında karşımızda bir kalıp var. Aşa tuz salmak ve tuzu tatmak, kız vermek suretiyle akrabalığı, dolayısıyla, Türklerde tuz ekmek hakkı denilen bir kabulle, aralarında oluşacak bir hukuku ifade etmektedir.

Kız Kaçırma-Mehmet Kaplan, bu konuya, kahramanlık ile aşkı birleştiren kız kaçırmanın Türkler arasında çok eski bir gelenek olduğunu ifade ederek bir açıklık getirmektedir. (Kaplan, 1985:88)

Kız veya aile tarafı iffet ve faziletini göstermek, erkek, kahramanlığını kanıtlamak için mücadele şarttır. Bu nedenle evlenmeler bir savaş manzarası alır. Bu davranış biçimi, güç ve yiğitliğin aslî değer olduğu göçebe örfüne tamamen uygundur.

Dede Korkut Destanlarında kadının kültürleyicilik rolü belirgindir.

Bu destanların önemli bir yönü, tek kadınla evlilik yapma, aile kurmadır. Tek erkek, tek kadından oluşan çekirdek aile söz

konusudur. Destan, kadını erkeğe eşitler. Kadını iffet ve sadakat simgesi sayar. Kadını, aileyi kuran ve koruyan bir yere yükseltir. Kadını kahramanlığı ile de öne çıkarır. Ahlâkî değerleri ailesel değerlerle özdeşleştirir. (Tural, 1998) Aile yapısında sevgi, saygı, sıra anlayışına dayalı bir dayanışma görülür.

Dede Korkut Kitabı'ndaki kardeşler arası ilişkiler, sevgi, saygı, vefa gibi değerlere bağlıdır. Kardeşler arası bir dayanışmayı görürüz destanda. (Oğuz, 1997: 140-141)

Öldürülen kişinin intikamını almak da kardeşin görevidir. Kardeşin esaretten kurtarmak da aynı biçimde kardeşin görevine girer. Sürekli savaşların yarattığı çok olma düşüncesi, dayanışmayı gerektirmiştir. Güçlü olma yolu, çok kardeşliliği gerekli kılmıştır.

Oğuzlarda, bir baba ölünce oğlu üvey annesi ile evlenebiliyordu. (Sümer, 1972:47) 10. yüzyılda Oğuzlar'da başlık ya da kalın geleneği vardı. (Sümer, 1972:403) Birbirini seven aileler, daha beşikte iken birbirine nişanlamakta idiler. (Sümer, 1972:403) Oğuzlarda dış evlenme geleneğinin bulunduğu hükmü verilebilir. (Sümer, 1972:404) Destan kahramanları, iyi ata binen, kılıç kuşanan eş istedikleri görülüyor.

Destanlarda kadınlara yüksek ve değerli bir yer verilmektedir. (Sümer, 1972:404) Destanlarda, anaya karşı saygı her vesile ile belirtiliyor "Ana hakkı, Tanrı hakkıdır" deniliyor. (Sümer, 1972:405)

Destanlarda kardeş sevgisi ve kardeşe sahip olmanın önemi, türlü vesileler ile belirtiliyor.

Destanlarda, saygı davranışları arasında selâm vermek ve el öpmeden sözediliyor. (Sümer, 1972:405)

Eski atlı göçebelerin aileleri, Romalılarda olduğu gibi efendi sınıfını oluşturmakta ve kan kardeşliği ile bağlı zümrenin emri altında, esirler, sığıntılar ve metbular bulunmaktadır. Aile reisi bütün

malın sahibidir. (Rasonyi, 1971:56-57)

Aile efradına yapılacak işleri o gösterir. Çocukları üzerinde nüfuzu torunlarından her hangi birini kendisine evlat edinerek yetiştirecek derecede sınırsızdır.

Ailevî ata hakkına dayanan (patriyarkal) ve dışardan evlenme (exagami) toplumsal biçimlerine uygun (patrilocal nizam) temeldi. Yeni kurulan aileler, koca tarafını tutardı. Yeni gelen kadın kocasının ailesine hizmet eder ve onun malı sayılırdı. Onun için kadını pederinden, eski ailesinden satın almak gerekirdi. Bedeli kalın çeşitli ehli hayvanlardan; at, deve, koyun vb. tereküp ederdi. İbn Fadlan 10. yüzyılda Oğuzlarda aynı geleneğin cari olduğunu söylüyor. Kalın özendikten sonra nişanlısına damat yalancıkta bir kız kaçırma ile kavuşuyor. Bu eskiden cari, gerçek kız kaçırma adetinin kalıntısıdır.

Kaçırma yoluyla ya da ganimet olarak alınan kadınlar, beraberlerinde çeyiz getirme şansına sahip olamamaktadırlar.

Ailede ananın da bir nüfuzu var. Türk aile yaşamında çocukların babalarına karşı saygı göstermeleri geleneği, efsanevî Türk hükümdarı Alp Ertunga'ya dayanmaktadır.

Evlenme işinde çok defa "Arkuç" ya da "Savç" adı verilen araçlar gerekli idi. Bugün "Elbir" denen bu araçlar dünürler arasında gidip geliyorlardı. Akrabalık kurmak isteyen iki taraf, bu aracı eliyle birbirinden karşılıklı kız istiyordu. (Köymen, 1983:310)

Alınacak kızın bâkire olması şart değildi. Fakat, bâkire kız almak bir idealdi. Ancak bunun gerçekleştirilmesi, büyük başlık verilmesine bağlı idi. Dünür, daha doğrusu damad adayının ailesi (babası ve annesi), kız tarafına bir at verir. Buna "Başlık" denir. Yetiştirme hakkı, yani kızını yetiştiren babanın hakkı demektir. Sonra, yine dünür, bir elbise verir, buna da "südlük" yani süt hakkı adı verilir. Bu, gelinlik kızı emziren anneye aittir. Bundan sonra, gelin adayının kardeşine bir şey verilir. Buna da "Ağırlık" denirdi. Oğlan tarafı, gelin adayına ve kız kardeşine elbiseler verirdi ki, buna "Yandış" adı

verilirdi.

Düğün sırasında “Saçı” adı verilen para saçılıyordu.

Evlenecek kızın çeyizini hazırlamak, yalnız ana-babaya değil, bütün akrabasına düşen bir görevdi. Akrabalar, gelini donatmak için elbise ve mal yardımı yapıyorlardı. (Köymen,1983:312)

Sağdıç, o zaman da aynı adla vardı. (Köymen, 1983:313)

Selçuklu devrinde birden fazla kadınla evlenmenin bulunduğu Kaşgarlı Mahmut’un eserinde, Kuma anlamına gelen “Küni” kelimesinin geçmesinden anlaşılıyor. Bugün”Günü” biçimini alan bu kelime kıskançlık demektir. Bundan, günölemek mastarı yapılır.

Ana ve babayı da içine alan kadının akrabalarına düniür deniyordu.

SONUÇ

En eski Türk topluluklardan günümüzdeki göçebe Türk topluluklarına değin bütün Türk toplumlarında bazı istisnalar dışında evlilik, tek kadın almak biçiminde olmuştur. Kadın oldukça serbest, buna karşılık iffet ve namusuna düşkün. Kadınla erkek, devlet işlerini birlikte yürütüyor. Abidelerden anlaşıldığına göre Türkler tek kadınla evleniyordu. Uygurların çoğu tek kadın alıyordu. Rasonyi, bunun Maniheizm Budizm’e bağlar. Doğu Hunlarda ve Göktürklerde bu etkilerin hiçbiri olmadığı halde, tek karılılık vardı. Rasonyi, ileri sürdüğü tezi, ikinci eş zevce için eski Türkçe’de Türk kökünden kelimeye rastlanmadığına bağlıyor.

Kız kaçırma, dıştan evlenme, kalın vererek kız alma, babaerkililik, genellikle birkaç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile kayın alma (Levirat) gibi ortak özellikler gösteren Türk ailesi bu özelliklerin çoğunu sürdürmektedir. Bu özellikler İslâm öncesi ve sonrası dönemlerle birleşmiş olarak bugüne kadar gelmiştir.

Bunların yanında üyeler arasında saygı, sevgi, dayanışma, yardımlaşma usulüne uygun evlilik (söz kesme, nişan, nikâh, düğün, akrabalık gibi) ve sapmalardan uzak bir aile yapısı da ailede bulun-

ması gereken uygulama ve değerlerdir.

Bu kadar uzun dönem aileye ilişkin olarak belirttiğimiz bu özelliklerin bugün de sürüp gitmesi, Türklerin aile kurumuna verdiği önemi göstermektedir. Kuşkusuz her dönemde bazı yozlaşmalar ve sapmalar belli oranda görülebilir. Bugün de bu yozlaşmalar var. Ama aileye ilişkin temel öğelerin şimdiye değin değişmemesi, Türklerin aileyi toplumun temeli olarak görmeleriyle açıklanabilir.

KAYNAKLAR

Divitçioğlu, Sencer: *Kök Türkler*, İstanbul 1987, Ada Yayınları.

Doğan, İsmail: “Manas Destanı”na Türk Aile Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım Denemesi”. *A.Ü.Eğitim Bil.Fak.Derg*, Cilt 28, Sayı 2, 1995, s. 229-247

Eröz, Mehmet: *Türk Ailesi*, İstanbul 1977, Milli Eğitim Basımevi, 47 s.

Fazlan, İbn: *İbn Fazlan Seyahatnamesi* (haz.Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.

Genç, Reşat: “Evlilik Geleneğinin Divan-ı Lügati’t-Türk’te ve Manas Destanı’nda Yer Alan Ortak Unsurları” *Manas 1000. Bişkek Bildirileri*, Ankara 1997, Atatürk Kültür Merkezi Yay. No.122.

Gökyay, O. Şaik: *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Gökalp, Ziya: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1976, Kültür Bak.Yayını.

İnan, Abdülkadir: “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler” *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, Abdülkadir: "Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim: *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını,

Kaplan, Mehmet: *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar: 3 Tip Tahlilleri*, İstanbul 1985, Dergah Yayınları

Köymen, Altay: *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983 A.Ü.D.T.C.F. Yay., No. 342.

Oğuz, M.Öcal: "Manas Destanı ve Dede Korkut Kitabı'nda Kardeşler Arası İlişkiler" *Manas 1000, Bişkek Bildirileri*, Ankara 1997, Atatürk Kültür Merkezi Yay. No. 122.

Ögel, Bahaeddin: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. 3. Baskı. İstanbul 1988, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Radloff, W.: *Sibirya'dan Seçmeler*, İstanbul 1976, Kültür Bak.Yayını.

Rasonyi, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971 Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.

Sayın, Önal: *Aile Sosyolojisi*, İzmir 1990, Ege Üniv. Ed.Fak.Yay. No. 57.

Sümer, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler)* (2.baskı), Ankara 1972, A.Ü.D.T.C.F. Yay No. 170

Tezcan, Mahmut: *Türk Kültüründe Başlık Parası Geleneği*, (Kültürel Antropolojik Yaklaşım) Ankara 1998, Kültür Bak.Yayını.

Tural, Sadık: "Dede Korkut Destanlarında Aile", *Türk Dili*, Sayı 553, Ocak 1998, TDK Yay.

Türkdoğan, Orhan: "Türk Ailesinin Genel Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara 1992, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay. s. 29-66.

Türkmen, Fikret: "Manas Destanı ve Anadolu'daki Bazı Adet ve İnanmalarla İlişkisi", *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Ankara 1995, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Say. 97.

Türköne, Mualla: *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ankara 1995, Ark. Yay No. 9.

Yıldız, Naciye: *Manas Destanı*. (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tesbit ve Tahliller, Ankara 1995, Türk Dil Kurumu Yay. Sayı 623.